

АКТУАЛІЗАЦІЯ РЕФЛЕКСИВНОЇ ЗДАТНОСТІ СТУДЕНТІВ ЯК СУБ'ЄКТІВ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ

Багрий В. Н.

Стаття присвячена проблемі актуалізації рефлексивної здатності майбутніх соціальних педагогів як суб'єктів фахової практики в сучасному освітньому процесі.

Ключові слова: рефлексія, актуалізація рефлексивної здатності, фахова практика.

Статья посвящена проблеме актуализации рефлексивной способности будущих социальных педагогов как субъектов профессиональной практики в современном образовательном процессе.

Ключевые слова: рефлексия, актуализация рефлексивной способности, профессиональная практика.

The article is devoted to the problem of actualization of reflective faculties of future social pedagogues as subjects of professional practice in the modern educational process.

Key words: reflection, actualization of reflective faculties, professional practice.

Постановка проблеми. Нові вимоги до компетентності спеціаліста та процесу його професійної підготовки спричиняє зміна соціально-політичних та економічних орієнтирів сучасного суспільства, яка вимагає спеціалістів, що здатні до творчої праці, високопрофесійних, мобільних, готових до пошуку та реалізації нових ідей, організаційних підходів своєї професійної діяльності. Відповідно до Закону України "Про вищу освіту" та Державної програми розвитку освіти в Україні, ціллю сучасної освіти стає виховання особистості, що здатна до самовизначення, самоосвіти, саморозвитку, а зміст освіти орієнтується на усвідомлення тих, хто навчається, як суб'єктів освітнього процесу [9]. Це потребує дослідження проблеми підготовки майбутніх спеціалістів, у тому числі соціальних працівників, для праці в сучасних умовах, висунування головної мети – розвитку особистості, яка володіє не тільки системою знань, але і системою вмінь, що забезпечують здатність ефективно виконувати професійні функції. Діяльність соціальних працівників у сучасному суспільстві вимагає особливих умінь, насамперед, рефлексивних.

Мета і завдання дослідження. Визначити, що однією з педагогічних умов, що позитивно впливає на процес формування професійних умінь майбутніх соціальних педагогів, є актуалізація рефлексивної здатності студентів як суб'єктів фахової підготовки.

Стан дослідження. У психологічних дослідженнях "рефлексія" розуміється як фундаментальна здатність свідомої істоти бути у відношенні до особистої свідомості, мислення, умов та способів здійснення життєдіяльності (С. Л. Рубінштейн, Б. Д. Ельконін) [10]. Аналіз досліджень за названими напрямками сприяв усвідомленню специфіки поняття "рефлексія" у сфері педагогічних знань: рефлексія – мисленнєво-діяльнісний чи чуттєво-усвідомлюваний процес самосвідомості суб'єктом своєї діяльності. У межах педагогіки рефлексія досліджувалась І. Ф. Ісаєвим, Б. П. Ковалевим, С. В. Кондратьєвою, В. О. Кривошесвим, В. А. Сластьоніним та ін. Висновок, що випливає з досліджень названих авторів, такий: якщо аналізувати педагогічний процес у контексті "суб'єкт-суб'єктної парадигми" (Г. А. Ковальов та ін.), то результативність взаємодії педагога з тими, хто навчається, значно підвищується завдяки рефлексивним процесам. Аналіз зарубіжної літератури з проблеми професійної рефлексії педагогів показує, що в цілому сучасні розробки стосуються механізмів функціонального навантаження рефлексії, виявлення її місця та ролі у різних сторонах педагогічної діяльності, пошуку оптимальних шляхів її цілеспрямованого розвитку (Д. Лістон, Т. Уайлдмен, Д. Найлз, К. Кларк, П. Петерсон) [1].

Виклад основних положень. Розгляд рефлексії у різних галузях науки дозволяє нам акцентувати увагу на сутнісних характеристиках даного феномену, означеного в цілому як найважливіша здатність окремого індивіда, соціальної групи знаходитись у відношенні не тільки з собою, зі здійснюваною діяльністю, але й зі соціокультурним оточенням. Виходячи з аналізу вітчизняної та зарубіжної літератури, необхідність розвитку рефлексивних умінь у процесі професійної підготовки соціальних працівників зумовлюється такими причинами: взаємодіючи з клієнтами, соціальний працівник постійно стикається з новими проблемами, ситуаціями, конфліктами, що потребують швидкого та ефективного їх вирішення. Технології соціальної роботи постійно змінюються відповідно до соціально-економічної та соціокультурної ситуації у суспільстві. Як наслідок вони потребують від соціального працівника постійного аналізу та переосмислення своїх особистих дій, а також дій інших людей. Відсутність жорсткої регламентації в організації взаємодії з клієнтами та перехід до суб'єкт-суб'єктних відношень потребують від соціального працівника прояву рефлексивних умінь у професійній діяльності. Розвиток рефлексивних умінь – процес складний та довготривалий, тому починати його слід з першого курсу навчання соціальних працівників. Професійна діяльність соціального працівника залежно від специфіки невід'ємно пов'язана зі спілкуванням, це діяльність, яка будується за законами спілкування. Одна з дослідниць цієї проблеми, Є. В. Лупшаєва, виділяє три загальні види рефлексії у спілкуванні: соціально-перцептивна (саморефлексія); комунікативна (рефлексія іншого); соціально-психологічна (рефлексія ситуації) [6].

Г. П. Ковальов та інші автори пов'язували розвиненість рефлексивних уявлень спеціаліста зі ступенем виразності таких параметрів особистості, як розвиток здатностей до ідентифікації та емпатії, адекватність уявлень, адекватність самооцінки [4]. У роботі В. А. Кривошеєва та інших авторів центральним компонентом структури рефлексивних уявлень молодих спеціалістів є їх комунікативні якості [5]. Тому рефлексивна підготовка майбутніх спеціалістів соціальної роботи передбачає таку її організацію, яка сприяє формуванню професійно важливого рівня знань про рефлексію та розвиток рефлексивних умінь. Рефлексивна підготовка студентів є частиною навчального процесу та має свою ціль, змістовні компоненти, означену структуру, механізм функціонування. Цілями рефлексивної підготовки студентів – майбутніх соціальних працівників є: формування базових знань про рефлексію; розвиток основних рефлексивних умінь; стимулювання процесу особистісного та професійного самовизначення майбутнього спеціаліста соціальної роботи. Загальні цілі рефлексивної підготовки розгортаються у системі конкретних завдань: сформувати базові знання стосовно професійної рефлексії; навчити проводити аналіз особистої думки про себе та свою діяльність, співвідносити її з думкою клієнтів, колег та інших людей, а також мотивацію їх вчинків; навчити студентів неупереджено оцінювати свої можливості та здатності; навчити студентів найпростіших прийомів удосконалення своїх рефлексивних умінь; розвинути навички міжособистісного спілкування у малих і великих групах, у колективах. Соціально-психологічні особливості студентів, характер їх майбутньої професійної діяльності та специфіка процесу навчання у вищому навчальному закладі потребує розробки такої моделі навчання, яка своїм змістом, методами навчання та формами організації навчально-пізнавальної діяльності була б спрямована на вдосконалення як професійних, так і рефлексивних умінь та знань.

Для того щоб обґрунтувати це положення гіпотези, проаналізуємо, як науковці трактують поняття "рефлексія", "суб'єкт".

Рефлексія (лат. *reflexio*) – відбиття, обертання назад (від пізнання), коли в процесі якої-небудь діяльності суб'єкт сам стає об'єктом свого спостереження.

А. В. Карпов пояснює процес рефлексії і як включення аналізу власного мислення, так і спілкування з іншими людьми, міркування за іншу особу. Він виділяє дві форми рефлексії: рефлексію власної діяльності, рефлексію внутрішнього світу іншої людини. Науковець диференціює три основні види рефлексії за часовою ознакою, а саме: ситуативна рефлексія забезпечує безпосередній самоконтроль поведінки людини в актуальній ситуації, осмисленні її елементів; ретроспективна рефлексія виявляється в схильності до аналізу уже виконаної в минулому діяльності й подій, що відбулись; перспективна рефлексія співвідноситься з функцією аналізу майбутньої діяльності поведінки, планування як такого, прогнозування ймовірних наслідків [3, с. 440–441].

О. М. Новіков класифікує рефлексивні процеси таким чином: а) рефлексивний аналіз власної свідомості та діяльності суб'єктом; б) рефлексія як розуміння міжособистісного спілкування; в) з'ясування того, як інший суб'єкт, інші люди знають і розуміють того, хто рефлексує [7]. Г. А. Ковальов пов'язує розвиненість рефлексивних уявлень фахівців зі ступенем виразності таких параметрів особистості, як розвиток здатностей до ідентифікації та емпатії, адекватність уявлень, адекватність самооцінки [4]. М. М. Карнелович у структурі рефлексивних уявлень майбутніх фахівців виділяє комунікативні якості [2].

Оскільки рефлексію трактують як аналіз особистістю власної свідомості, діяльності, поведінки, спілкування та, відповідно, аналіз інших у минулому, теперішньому і майбутньому, тоді ми можемо стверджувати, що, актуалізуючи цей процес у студентів, можна виявляти власні успіхи, прогалини, недоліки, бачити проблеми інших. А за умови сформованої позитивної мотивації студента до діяльності це спонукатиме до корекції його дій та дій інших, що і вплине на формування професійних умінь.

Формування професійних умінь майбутніх соціальних педагогів здійснюється поетапно завдяки певним циклам. Усередині кожного з них проходить зміна певних етапів росту професійних умінь, відносна тривалість яких залежить від сукупності обставин зовнішнього середовища. Це можна пояснити так. Студент спочатку оцінює свої вміння як достатньо сформовані при стабільності зовнішнього середовища. Наприклад, в умовах аудиторного заняття у штучно створених ситуаціях студент аналізує, визначає проблему, мету, розв'язує, зіставляє з прогнозом, рефлексує і при цьому діє за певним шаблоном, переносючи цей шаблонний алгоритм дій в умови іншого середовища. У цей час створюються суперечності між тим, що студент виконує, і тим, що в реальних умовах цей алгоритм дій спричиняє невдачу. Тоді знання, вміння, які використовувались в одних умовах, переосмислюються і у процесі нової практичної діяльності перетворюються на якісно нові, більш удосконалені.

Наступний крок забезпечує рефлексію майбутнього фахівця на власний досвід. Аналіз досвіду передбачає мисленнєве перетворення його результату під іншим кутом зору – з позицій фахівця із уже сформованим рівнем професійних умінь.

Ми розглядаємо рефлексивну здатність як механізм, який дозволяє суб'єкту зафіксувати наявний рівень професійних умінь, оцінити рівень їхньої сформованості, визначити перспективи подальшого їхнього удосконалення.

На початковому, задовільному, рівні сформованості професійних умінь актуалізація рефлексивної здатності студентів як суб'єктів фахової підготовки здійснюється завдяки організації та проведенню тренінгів. Під час цих занять проходить інтенсивне осмислення і переосмислення учасниками стереотипів свого досвіду аж до їхнього подолання, а також формування інтелектуальних, особистісних новоутворень.

Прийоми психологічних контрастів, культурних аналогів, створення рефлексивного світу дозволяє створити рефлексивне середовище та забезпечити процес конструктивного перетворення глибинних особистісних соціальних і професійних стереотипів учасників тренінгу.

На достатньому, оптимальному, рівні сформованості професійних умінь з метою актуалізації рефлексивної здатності студентів як суб'єктів майбутньої фахової підготовки використовували такі методи: психолого-педагогічний аналіз професійної діяльності соціальних педагогів, спостереження, анкетування, інтерв'ю, моделювання соціально-педагогічних ситуацій, експериментальне навчання, відеотренінг, розвивальні методи ігрової рефлексії і рефлепрактики (розв'язання самодіагностичних, мисленнєвих завдань, метод рефлексивних інверсій, контент-аналіз відеопродукції, рефлексивні вправи).

Позиція суб'єкта щодо діяльності сприяє розвитку професійних умінь. Будучи суб'єктом, майбутній фахівець виконує дії тільки тоді, коли у його свідомості з'являється образ бажаного результату. Передбачуваний у цілях результат подається як проблема, розв'язання якої спричиняє розвиток особистості, здатної досягти власну міру об'єкта відповідальності і діяти відповідно до цієї міри, що забезпечує актуалізацію творчого потенціалу студентів, стимулює їх до професійного росту, самореалізації у професійній діяльності і тому результативно впливає на формування професійних умінь.

Отже, рефлексія дає можливість майбутньому соціальному педагогу займати надситуативну позицію, зафіксувати проміжний результат сформованості професійних умінь, співвіднести тимчасові плани їх розвитку з минулими, сьогоdnішніми і майбутніми, визначити перспективи удосконалення їх.

Водночас спостерігались такі випадки, коли у студентів виникали труднощі в організації соціально-педагогічних умов, а відповідно, формування професійних умінь здійснювалось на низькому рівні. Студенти без глибокого аналізу проблеми визначали цілі, не вміли прогнозувати дії соціального педагога, мотивувати власні дії. Як результат у них розвивався вузький практицизм, нехтування соціально-педагогічною теорією. У зв'язку з цим педагогами-консультантами була організована педагогічна підтримка з боку педагогів-наставників та викладачів-консультантів.

Наступний етап – оцінювальний, під час якого розв'язувались завдання формування умінь рефлексії.

На ефективність рефлексії впливає різноманітність її форм і прийомів. Окрім вербальної рефлексії, використовувались малюнки, схеми, графіки тощо.

З метою розвитку рефлексії професійних умінь майбутніх соціальних педагогів ми користувалися різними видами аналізу. З метою проведення об'єктивного самоаналізу рівня сформованості професійних умінь соціального педагога ми доповнили рефлексію взаємооцінкою. Ми звертали увагу на вміння студента самостійно бачити позитивні та негативні сторони цього процесу, визначати причини проблем, які виникли, обґрунтовували їх з погляду соціально-педагогічної теорії.

Висновки. Визначальною педагогічною умовою, що забезпечить високу результативність формування професійних умінь майбутнього соціального педагога, є актуалізація рефлексивної здатності студента як суб'єкта професійної діяльності. Оскільки рефлексію розглядаємо як аналіз особистістю власної свідомості, діяльності, поведінки, спілкування та, відповідно, аналіз інших учасників у минулому, теперішньому і майбутньому, тоді ми стверджуємо, що, актуалізуючи цей процес у студентів, можна навчити їх виявляти власні успіхи, прогалини, недоліки, бачити проблеми інших.

Література

1. Васильєва О. А. Рефлексія як психолого-педагогічна категорія [Електронний ресурс] / О. А. Васильєва. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pfto/2010_8/.../PD810_08.pdf – Назва з екрана.
2. Карнелович М. М. Рефлексия учителей на этапе послевузовского образования : пособие / М. М. Карнелович. – Гродно : ГрГУ, 2009. – 67 с.
3. Карпов А. В. Психология менеджмента : учебное пособие / А. В. Карпов. – М. : Гардарики, 2003. – 584 с.
4. Ковалев Г. А. Основные направления методов активного обучения в странах Запада / Г. А. Ковалев // Психологический журнал. – 1989. – № 1. – С. 28–34.
5. Лупшаева Е. В. Развитие рефлексии в общении средствами социально-психологического тренинга : автореф. дисс. ... канд. психол. наук / Е. В. Лукашова. – М., 1989. – 17 с.
6. Новиков А. М. Методология учебной деятельности / А. М. Новиков. – М. : Эгвес, 2005. – 176 с.
7. Плетнева Е. Н. Рефлексия в организации управляемой поглощенности учебной деятельности [Електронний ресурс] / Е. Н. Плетнева. – Режим доступу: <http://www.rae.ru/fs/pdf/2008/2/60.pdf> – Назва з екрана.
8. Про вищу освіту: Закон України // Відомості Верховної Ради. – 2004. – № 20. – 134 с.
9. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2000 – 712 с. : ил. – (Серия "Мастера психологии").